

A T A T Ü R K

İSLAM ÜLKELERİNDE YENİ BİR ÇAĞI BAŞLATAN ÖNDER

COŞKUN ÜÇÖK

Tarihsel bir kişinin, bir olayın, belli bir düşünün veya olgunun damgasını taşıyan belli zaman sürelerine genel olarak çağ adı verilmektedir. Böylece bir Kutsal Bağlaşma çağından, Napoleon çağından, Fatih Mehmet çağından, Meiji çağından, Aydınlanma çağından sözedilmektedir.

Tarihsel çağlara bölme yolundaki çalışmalar çok eskidir. Eskiden bilinenler içinde en yaygın olanı Hıristiyan tarihçilerin çağ ayrımı idi: 1. Putperestlik çağı; 2. Hıristiyanlık çağı.

XVIII. yüzyılın başlarına doğru, popüler tarih kitaplarının yazarı Alman tarihçisi Christoph Cellarius (1638-1707) tarihi İlkçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ olarak üçe ayırdı. Sonradan Fransız İhtilali ile başlayan dördüncü bir çağı Yakınçağ adıyla bunlara eklediler.

Bu ayırım hiçbir biçimde Avrupa dışı, giderek Batı Avrupa dışı ülkelerin ve ulusların tarihlerine uymaz. Çünkü bu çağların başlangıcı olarak kabul edilen, daha doğrusu öyle gösterilen tarihsel olayların, örneğin Batı - Roma İmparatorluğunun yıkılması (476), Rönesans (XIV-XV. yüzyıllar) ve Reform (XVI. Yüzyıl), Keşifler (örneğin yeni deniz yollarının ve Amerikanın bulunması gibi) buluşlar (Basım tekniğinin Batı'da bulunuşu gibi), Batı Avrupa dışı ülkelerin tarihinde hiçbir rolü, hiçbir önemi yoktur. Rönesans Batı Avrupa'nın sınırlarını aşamadığı gibi, Reform Hıristiyan dünyasının, daha doğru bir deyimle Katolik dünyasının bir sorunu idi; çünkü Rum - Ortodoks Kilisesi Reform'dan hiçbir biçimde etkilenmiş değildir. Rönesans ve Reform'un Çin'de veya Japonya'da giderek doğrudan doğruya Batı Avrupanın sınırında bulunan Osmanlı İmparatorluğunda etkilerini saptamak olanaksızdır. Fransız İhtilalinin Osmanlı İmparatorluğu'nda, İran'da, Hind'de, Afganistan'da, Etiyopya'da ne gibi dolaysız izlerine rastlanabilir?

Bu ülkelerden herbiri kendine özgü tarihsel dönemlerini yaşamıştır. Örneğin Japonya'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında İmparator

Mutsihito Daimio'ların kalıtsal dirlik sahipliklerine son vererek Ortaçağ'ı kapatmış, mutlak monarşiyi kurmuş ve öteki yeniliklerle birlikte ülkesini doğrudan Yakınçağ'ın içine sokmuştur.

Avrupa Ortaçağının başlıca göstergeleri önce dinin, yani Katolik kilisesinin insanların tüm yaşamları üzerindeki tartışmasız egemenliğidir. Ünlü Alman tarihçisi Willy Andreas çok tanınmış ve yaygın "Reform'dan önce Almanya" adlı kitabında¹ bunu ne güzel açıklamıştır: "Ortaçağ hayatında kilise gerçek bir doğallıkla egemendir. Katedralleri kentte, köyde göğe doğru sonsuzluğu bildirircesine yükselirken, kuşaklar ve kuşaklar onların gölgesinde yaşarlar, öürler."

Kilise yalnız günlük yaşama egemen değildir, insanların düşüncelerine de sınırlar koymuştur. Böylece bin yıl süren Ortaçağ boyunca Avrupa'da başlıca iki filozof yetişmiştir: Assisi'li Francesco (= Saint François d'Assisi, 1182-1226) ve Aquino'lu Thomas (Saint Thomas d'Aquin, 1225-1274); bunlar da skolastik'in en büyük iki temsilcisidirler.

İkinci olarak, Ortaçağ'da Avrupa ekonomisi kapalı bir tarım ekonomisi idi.

Üçüncü olarak, feodalizm, yani feodal beylerin çalışan halk, köylü üzerinde her bakımdan egemen oluşu yerel yönetim bakımından Ortaçağ'ı belirlemektedir. Köylüler feodal beyin serfidirler.

Dördüncü olarak da Devlet, egemen feodalizme uygun olarak feodal bir devlettir. Özellikle Ortaçağın son bölümünde, başında seçilmiş bir imparator-kıralın bulunduğu Kutsal Roma Cermen imparatorluğunda artık merkezi bir güç söz konusu değildi.

Şimdi, Avrupa Ortaçağının bu açık niteliklerini İslam dünyası ile daha doğrusu Emevi ve Abbasi Arap - İslam devletleri ile hem de son noktadan başlayarak ilk noktaya doğru giderek karşılaştırsak şunları saptarız:

Gerek Emeviler'in gerek Abbasilerin İslam imparatorlukları, ülkenin büyüklüğünün zorunlu kıldığı kimi bölgeler bir yana bırakılacak olursa, sıkı bir merkezcilikle yönetilmekteydiler.

En gelişmiş dönemini Abbasiler döneminde geçirmiş olan İktisadi sistemi Avrupa feodalizmi ile bir tutulamaz. Çünkü kendine bir

¹ Andreas Willy, Deutschland vor der Reformation, Berlin 1942. s. 15.

ilin yönetimi iktâ olarak verilmiş olan kimse, Halife'nin adına bu ili yöneten ve gelirlerini ilin ödediği vergilerin bir bölümünden elde eden büyük bir memurdan başka bir şey değildi. Onun, Avrupa feodalitesinin en açık niteliği olan yargı hakkı yoktu. Ayrıca para basma yetkisi de yoktu. Halife de her istediği anda iktâını geri alabilirdi. Bağdad'daki halifelerin siyasal güçleri zayıfladıktan sonradır ki, il yöneticileri hemen hemen bağımsız hükümdarlar mertebesine ulaşmışlardır; ancak bunlar hiçbir zaman Batı feodalizmindeki vasalları durumunda değillerdir.

Gerçekten de İslam dünyası Batı anlamında bir feodalizmi bilmez. Her ne kadar, özellikle Abbasi İmparatorluğunda, şurada burada kimi kimseler büyük toprak sahibi olmuşlarsa da, bunların Avrupa feodal beyleri gibi topraklarında yaşayan insanlar üzerinde yargılama hakları olmadığı gibi, para basma yetkileri de yoktu. Eğer içlerinden biri, adına para basma olanağını bulur ise bu o kimsenin bağımsız olduğuna en önemli kanıtı oluştururdu.

İslam dünyasında da ekonominin ana temeli tarıma dayalı idi. Ancak Arap tüccarlar Pasifik Okyanusu ile Atlantik Okyanusu arasındaki tüm ticareti ellerinde bulundurdukları gibi, bunların kervanlarının çan sesleri İran ve Ortaasya üzerinden Çin'e ulaşan İpek Yolu boyunca çöllerin, bozkırların sessizliğine monoton da olsa bir renk katmaktaydı.

Dinin insanın biyolojik ve ruhsal yaşamındaki etkisine gelince, daha başından bu yana İslam yalnız öbür dünyaya değil, bu dünyaya da tam anlamıyla egemendi. Çünkü İslam dinini bildirmeye başladıktan ve Medine'ye göç ettikten sonra Hz. Muhammed Arap Yarımadasında bir yeni devlet kurmuştu. Böylece Kur'an'da dinsel ve ahlaksal kuralların yanında hukuk kuralları da yer almıştı. İslam inancına göre Kur'an Allah sözlerinin Arapça bildirisi olduğundan, akıl ile Kur'an içeriği üzerinde spekülasyona kalkışmak başından beri yasaklanmıştı. Böylece İslam'ın Araplar tarafından kabulü ile birlikte Arap Ortaçağı da başlamış oluyordu.

Hız. Muhammed'den sonraki ilk yüzyıl içinde kimi düşünürler, genel olarak kabul edildiği üzere insan hareketlerinin yalnız tanrısal iradeye bağlı olmadığını, insanın hareketlerinde özgür olduğunu ve yaptığı iyi veya kötü işlere göre Allah tarafından ödüllendirildiğini veya cezalandırıldığını savlamaya başladılar. Yani bunlar insan

kendi kaderine kendi egemendir diyorlardı. Bundan ötürü bunlara Kaderiler denildi.

Kaderiler'e sonradan Mu'tezili adı verildi. Bunlar Kuran'ın Allah tarafından yaratıldığını savlıyorlar, ve böylece Kur'an'ın Allah'la birlikte var olduğunu savlayan ve buna inanan Sünniler'e ters düşüyorlardı. Bundan ötürü Kur'an'a yaratılmış (= mahluk) diyen Mutezililer ile, yaratılmamış (= gayrimahluk) diyen Sünniler arasında amansız bir savaşım başladı.

Emevi devletinin VIII. yüzyılın ortalarına doğru gittikçe artan bir biçimde çöküş yoluna girmesi, hükümdarların gittikçe bağnazlaşmalarına ve bu yeni mezhebin yandaşlarını koğuşturmaya yöneltti. Ancak Abbasiler'in 750 yılındaki kesin zaferlerinden sonra Mutezililer yeni hükümetçe desteklendiler. Özellikle Abbasi halifesi Me'mun (813-833) kendi de Mu'tezili olduğu için ve Mu'tezililik'i devlet doğması haline getirdiğinden Mutezili düşünürleri Abbasi sarayında büyük bir nüfuza sahip oldular.

Tam bu sıralarda Mu'tezili ileri gelenleri ünlü eski Yunan filozof ve mantıkçılarının yapıtlarının Arapça çevrilerini okuma olanağı buldular ve onların düşüncelerini ve yöntemlerini daha da geliştirdiler; artık İslam bilginleri geniş bir ölçüde doğa bilimleriyle de ilgileniyorlar ve bu bilimlere büyük katkılarda bulunabiliyorlardı. Böylece İslam dünyası en büyük iki doğa bilimcisi ve filozofunu yetiştirdi: Fârâbi (ölm. 950) ve İbni Sina (ölm. 1036/7).

Demek ki, İslam dünyası kısa bir Ortaçağdan sonra aşağı yukarı VIII. yüzyılın ortalarından X. yüzyılın sonlarına kadar süren bir Rönesans dönemi yaşadı².

Halife Mütevekkil (847-861) Bağdat tahtına oturunca, sünni kalmış olan geniş halk kütlelerinde dayanak aradığından mu'tezile'ye karşı bir durum takındı ve onları ciddi bir biçimde koğuşturmaya başladı. Sünnî doktrin yeniden devlet doktrini olarak kabul edildi ve giderek mu'tezili azınlık siyaset, bilim ve inanç sahnesinden silindi gitti.

² Bundan ötürüdür ki, Adam Mez, içinde müslümanların tam bu sıralardaki yaşamlarını incelediği kitabına "İslam'ın Rönesansı" adını vermiştir. Bk. Mez Adam, The Renaissance of Islam, translated by Salahuddin Khuda Bakhsh and D. S. Margoliouth, Patna 1937.

Böylece İslam dünyası yaşamış olduğu bir Rönesans döneminden sonra yeniden Ortaçağın karanlıkları içine gömüldü³. Çünkü artık ünlü din filozofu Gazzalî (1058-1111) sünnilerce çok değer verilen "İhyâ ul-Ulûm id-Dîn" adlı kitabında⁴. "Bütün derinliklerini, ince-liklerini anlayacağım diye bir fen ile uğraşma. Çünkü ilimler çok, ömürler ise kısadır." dedikten sonra aynı kitabın başka bir yerinde ise⁵ "Gelişi güzel bir fenne dalmayıp ehemmi tercih ederek tertibi gözetmelidir. Şu kısa ömür bütün ilimleri elde etmeğe yetmediğine göre, en doğrusu her fenden güzelini almak ve ondan bir koku ile yetinerek bütün gücünü, ilimlerin en makbulü olan ahiret ilmine bağlamaktır." demektedir. Gazzalî "Çok şey var ki, onları bilmek-liğün, eğer Allahu Teala'nın lutfu yetişmezse, seni ahirette helak edecek zararlara yol açar. Yine bilmiş ol ki, ilaçlardaki hassaları yalnız tabipler bildiği gibi, kalplerin tabipleri de peygamberler ve ahiret hayatının sebeplerine vâkîf olan âlimlerdir. Sakın kendi aklınla onlara itiraza kalkışma, helak olursun" diye yazmakla özellikle dinsel bilgilere akılla karşı çıkmayı yasaklamıştır⁶. Artık özgür düşünce yolu iyice kapanmış oluyordu. Sünnilerin, Kur'an Tanrı sözüdür ve Kur'an yaratılmamıştır, evrenin oluşmasından önce Tanrı ile birlikte vardı" inancı zaferi kazanmıştı. Bundan sonraki İslam dünyasında "Kur'an aklın üstündedir" düsturu tartışmasız kabul edilmiştir⁷.

Halife Mu'tasım (833-842)'dan sonra Türk kapıkulu asker-lerinin önderleri devlet dizginlerini ele geçirdikleri oranda Abbasi halifelerinin gücü de azaldı. 1040 yılında Tuğrul Bey Selçuklu dev-letini kurdu. Çok geçmeden bu soyun hükümdarları Halife'nin emir ül-umerası olarak Bağdat'ta devlet gücünün gerçek sahipleri oldular. Bu Selçuklu hükümdarları zamanında bütün imparatorlukta ve özellikle Küçükasya'da çok zengin bir kültür gelişti. Ancak özgür düşünce söz konusu değildi.

³ Böylece Joseph Schacht da, An Introduction to Islamic Law adlı kitabının 102. sayfasında bir İslam ortaçağından söz konusu etmektedir. Bk. Joseph Schacht, İslâm hukukuna giriş, Ankara 1977, s. 110. (Çevirenler Mehmet Dağ ve Abdül-kadir Şener).

⁴ Gazzalî, İhya-u Ulûm id-Din, çevr. A. Serdaroğlu, İstanbul 1974, I., s. 103.

⁵ Gazzalî, a.g.e., s. 132.

⁶ Gazzalî, a.g.e., s. 82.

⁷ Kremer Alfred von, Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams, Hil-desheim 1961, S. 250

1157 yılında Selçuklu İmparatorluğu birçok küçük Selçuklu devletlerine ayrıldı. Rum Selçuklu veya Anadolu Selçuklu devleti 1243 yılında, yani Bağdat'ın Hülegü tarafından zaptından 15 yıl önce Köseadağ meydan savaşında yenilerek Moğol egemenliği altına düştü.

XIII. yüzyılın sonlarında bir göçebe Türk aşiretinin başkanı olan Osman Bey tarafından Selçuklu - Bizans sınırında küçük Osmanlı Beyliği kuruldu. Bu küçük devlet çok kısa bir zamanda gelişti; önce Balkan Yarımadası yönünde genişledi ve Osman Bey soyunun yedinci hükümdarı Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u alıp tükenmiş, köhne Bizans devletine son verdi; arkasından da Anadolu'ya iyice yerleşti. I. Selim (1512-1520) Suriye'yi, Filistin'i, Mısır'ı ve Hicaz'ı fethederek hem Yakındoğu İslam ülkelerini birleştirdi, hem de Haremeyn'in, yani Mekke ve Medine'nin hakimi durumuna geçti. Haçlı seferlerinden beri İslam'ı Hristiyanlara karşı savunmakta olan Türkler artık tartışmasız sünni-İslam dünyasının önderi ve baş temsilcisi idiler. Osmanlı İmparatorluğunun bu önderliği, Devletin en büyük darbeyi yediği Karlofça Barışından (1699) sonra da devam etti. Giderek hemen hemen bütün Müslüman ülkeler sömürgeci Avrupa devletlerinin egemenliği altına girince, Osmanlı Devletinin güçsüzlüğüne karşın sömürgeleşmiş Müslüman ülkelerdeki saygınlığı arttı. Bu durum 1918'deki tam çöküntüye kadar sürdü gitti.

Osmanlı Devletinde azınlıkta olan Türkler, hiçbir zaman Türklüklerinin bilincinde olmadıkları gibi Müslümanlıklarını da daima Türklüğün üstünde tuttular. Öyle ki Osmanlı tarihçilerinin kitaplarında Türklerin sıfatı biidrak (Etrâk-i biidrak = idraksiz Türkler) idi.

Doğaldır ki, Osmanlı Devletinde de özgür düşünceye yer yoktu.

Nitekim büyük bir Osmanlı düşünürü olan Simavnalı Şeyh Bedrettin, Tanrı'yı, cenneti, cehennemi vbg. sünnilerden başka türlü anladığı için ve bu anlayışını ulemaya karşı da savunduğu için 1420 yılında asıldı.

Gene de Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında dinsel alanda oldukça yaygın bir hoşgörü vardı. Ancak I. Selim'in (1512-1520) fetihlerinden sonra, Osmanlı İmparatorluğuna katılan Müslüman ülkelerden ve öteki Müslüman ülkelerden birçok bilgin ve bürokrat

İstanbul'a geldiler. Dinsel bağnazlık gittikçe daha şiddetlendi⁸. Tüm yaşam tam anlamıyla dine uyruk tutuldu. Böylece her hareketin dine uygun olup olmadığı yolunda karar veren şeyhülislam hemen hemen 300 yıl, Avrupa'da yeni bir çağın açılmasında en büyük etken olan matbaanın Müslümanlar için Osmanlı İmparatorluğuna getirilip kullanılmasına izin vermedi. Sonunda XVIII. yüzyılın başlarında, Kur'an, Tefsir, Hadis gibi dinsel kitapların dışında kitapların basılmasına izin çıktı. Serbest düşünce yolu tıkalı, basılı kitabı, gazetesi olmayan, okur yazarı çok az bulunan Osmanlı toplumunda ne bir düşünür yetişti ne bir yazar.

Böyle bir ortamda ilan edilen Tanzimat (3 Kasım 1839) bekleneni doğaldır ki, veremedi, ancak gene de derine gitmeyen birçok değişiklikler, yenilikler oldu; ancak özgür düşünce yolu açılmadı. Babıâli'nin Islahat Fermanı'nın ilanı ve Paris barışı görüşmeleri sırasında (Mart 1856) büyük devletlere, bundan böyle İslam'dan dönenleri ölümle cezalandırmayacağı yolundaki vadi de bu yolu açamadı. Tanzimat çağında bile din karşısında akla yer verilmedi. Bu çağda da her atılacak adımda şeyhülislam'ın olumlu fetvasına gereksinme duyuldu.

Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti kurulup, halifelik ve şeyhülislamlık kaldırıldıktan sonra özgür düşünceye daha yaklaşıldı. Artık her adımda şeyhülislam'ın olumlu fetvası gerekmiyor, akıl ve ülkenin çıkarları neyi emrediyorsa o yapılıyordu. Atatürk böylece bütün devrimlerini, bunların dine uygun olup olmadığını sormadan yaptı. Bu devrimleriyle zaten dinle ilgili sayılan birçok hususun dinle ilgisi olmadığını da kanıtlamak istiyordu. 1925 şapka devrimi, bir yandan Türk insanını çağdaş bir görüntüye sokarken, bir yandan da başa örtülen şeyin dinle bir ilgisi olmadığını ispatlıyordu. Zaten Müslümanlıkla bir ilgisi olmayan ve II. Mahmud'un zorla Osmanlı memurlarına giydirdiği fes bırakılıp yerine şapka giyilince en dindarlar bile kalplerindeki inanca hiçbir zararı dokunmadığını algıladılar. Giderek Osmanlı egemenliği altında buldukları zamanlar fes giymiş olan bütün Müslüman ülkeler fesi çıkarttıkları gibi, şeriatı en saf bir biçimde uygulamakta olan Suudî Arabistan'da bile bütün subaylar uluslararası subay şapkasını giydiler. Siviller de özellikle

⁸ Lewis Bernard, İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı, İstanbul 1975, s. 69; çevr. Nihal Önal.

ülkeleri dışında şapka giymekte hiçbir sakınca görmediler. Akıl, başa giyilenle iman arasında bir ilişki olmadığını ispatlamış oluyordu.

1928 yılında Türk dilinin yazılması için Latin harflerinin kabulü de, bir yandan Türk diline hiç uymayan, sesli harften yoksun Arap alfabesinin yerine Türk dili fonetiğine uygun bir alfabenin alınmasını amaçlarken, bir yandan da yazının kutsal olamayacağını, Kur'an'ın bildirilmesinden önce Arap harflerinin var olduğunu ve bu aynı harflerle putlara da övgüler düzülüğünü, Kur'an'ın yazılı olarak değil, sözlü olarak bildirildiğini düşündürüyordu⁹.

Kadınların haklarının tanınması yolunda birçok kanunlardan sonra 5 Aralık 1934'te tüm kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı. Artık bütün insan hakları demeçlerinde yer almış olan "cins farkı gözetilmeksizin bütün insanlar eşittir" ilkesi daha o zaman Türkiye Cumhuriyetinde kabul edilmiş oldu.

Şapka devrimi gibi, kadınlara haklarının tanınması da birçok İslam ülkelerinde olumlu yankılar buldu; kadınlar erkeklere eşit duruma getirildiler. Böylece 1964 yılında, Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ın bacası cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu ve tutucu Müslümanlarca da desteklendi. Pakistanlı başka kadınlar bakanlık, genel valilik, büyükelçilik gibi yüksek makamlara geçtiler. Pakistan gibi Irak, Fas, Suriye vbg. ülkelerde kadınlar en yüksek görevleri başarı ile yerine getirdiler¹⁰.

Ancak Atatürk, bugün Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yapısının üstünde kazılı olan "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözünü söyleyince özgür düşüncenin yolu açılmış oldu.

Bundan sonra artık kimi düşünürler eleştirisel bir bakışla dini sorunlara yaklaşmaya başladılar¹¹. İslam ülkelerinin çoğunda yeni bir çağın başlangıcına doğru ilk adım atılmış oluyordu.

⁹ Üçok Bahriye, Yazı Devrimi - Kur'an Harfleri ve Atatürk Devrimlerine Karşı Çıktılar, Belleten, XLIII, Sayı 172, s. 823-836.

¹⁰ Üçok Bahriye, İslâm Devletlerinde Bazı Naibeler, Belleten, XXXI., Sayı 122. s. 188.

¹¹ Bk. örneğin; Cemil Sena, Hazret-i Muhammed'in Felsefesi, 4. baskı, İst. 1979 ve Tanrı Anlayışı, İstanbul. 1978.